

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی تاریخ گرایش ایران دوره
اسلامی

بررسی شخصیت و نقش تاریخی غازان در دوره ایلخانی

استاد راهنما :
دکتر فریدون الهیاری

استاد مشاور :
دکتر حسین میرجعفری

پژوهشگر :
حسین پرش ور

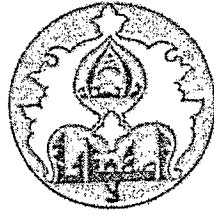
۱۳۸۸/۱۰/۲۷

استاد راهنما: دکتر فریدون الهیاری
استاد مشاور: دکتر حسین میرجعفری

شهریورماه
۱۳۸۸

۱۳۰۰۲۸

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات ، ابتکارات و
نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه متعلق به
دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی تاریخ، گرایش ایران دوره اسلامی

آقای حسین پرش ور

تحت عنوان

بررسی شخصیت و نقش تاریخی غازان در دوره ایلخانی

در تاریخ ۸۸/۶/۲۱ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه به تصویب نهایی رسید

۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر فریدون اله یاری با مرتبه ی علمی استادیار امضا

۲- استاد مشاور پایان نامه دکتر دکتر حسین میر جعفری با مرتبه ی علمی استاد امضا

۳- استاد داور داخل گروه دکتر ابوالحسن فیاض انوش با مرتبه ی علمی استادیار امضا

۴- استاد داور خارج از گروه دکتر محمد کریم یوسف جمالی با مرتبه ی علمی دانشیار امضا

دکتر مرتضی دهقان نژاد

مدیر گروه تاریخ

۱۳۸۸/۶/۲۱

تقدیم به:

پدر و مادرم:

عزیزترین آسوه های صبر و محبت و گرانبهاترین هدیه های آسمانی
که تپش قلب آنها امید بخش لحظه لحظه های زندگی ام بوده است

برادران و خواهرانم:

که تفسیر یکدلی و یکرنگی و تندیس مهربانی است و سعادت آنها آرزوی قلبی من است

همسر من:

که مشوق من در این امر مهم بودند

و تقدیم به:

به همه آنان که در راه آزادی وطن جان باختند و جز نسیم صحرا همدمی ندارند

سیاس

سیاس و ستایش نوری که با قلم خویش بشریت را به زیور علم و دانش آراست و انسانیت را در زیر لوای فرهنگ و معارف تعالی بخشید. سیاس بیکران خداوندی را که مرا نعمت تحصیل و معرفت عطا فرمود و سعادت بخشید تا با فرهیختگان بوستان معرفت آشنا شوم و از خرمن پر بار آنان به قدر بضاعت اندک خویش بهره گیرم.

مراتب تشکر و ارادت خود را به محضر اساتید بزرگوارم استاد راهنما جناب آقای دکتر فریدون الهیاری و استاد مشاور جناب آقای حسین میر جعفری تقدیم می دارم و سرافرازی و شاد کامی و توفیق روز افزون ایشان را از خداوند متعال خواستارم.

همچنین از مدیریت محترم گروه تاریخ جناب آقای دکتر مرتضی دهقان نژاد و سایر اساتید ارجمند گروه تاریخ که پیوسته از علم و تجربه آنها بهره مند شده ام صمیمانه سپاسگذاری می نمایم.

چکیده:

غازان خان از مهمترین پادشاهان ایران عصر ایلخانان است که دوران حکومتش به دوره طلایی عصر ایلخانان مشهور است. غازان دوران کودکیش را نزد پدر بزرگش اباقا گذراند و در این دوران تحت تأثیر تعالیم بودائی قرار گرفت وی در عصر حکومت پدرش ارغون به حکومت خراسان رسید. عصر حکومت او در خراسان در واقع تمرین زمامداری غازان برای بدست گرفتن سکان حکومت در آینده بود.

غازان تلاشهای خود را برای رسیدن به قدرت بعد از مرگ پدرش - ارغون - آغاز کرد. او ابتدا علیه جانشین ارغون یعنی گیخاتو شورید، اما بایدو با پیش دستی و جلوس بر تخت سلطنت غازان را در این در این مهم ناکام گذاشت. در نهایت غازان با همکاری مشاوران خود یعنی امیر نوروز و صدرجهان و توصیه آنها به اسلام آوردن، حمایت عامه مسلمانان را جلب کرد و موفق به از میان برداشتن بایدو شد و بر تخت سلطنت ایلخانان جلوس کرد. او در دوران حکومتش دست به اصلاحات همه جانبه و جدی در امور زد که در تاریخ ایلخانان به نام اصلاحات غازانی مشهور است. با وجود موفقیت در امور داخلی، غازان نتوانست به اهداف راهبردی ایلخانان در زمینه سیاست خارجی یعنی دست یابی به دریای مدیترانه و مصر جامه عمل بپوشاند. این پژوهش در نظر دارد تا با روش توصیفی و تحلیلی به بررسی شخصیت غازان و تحولات عصر او در فاصله سالهای (۶۹۴-۷۰۳ق) از خلال منابع اصیل و مرتبط بپردازد و از این طریق پرتوی هر چند اندک بر تاریخ عصر ایلخانان در فاصله این سالها بیاندازد.

بنابراین کتاب التواریخ رشیدالدین بهترین و موثق ترین منبع راجع به بررسی زندگی غازان می باشد. ارزش فوق العاده جامع التواریخ رشیدی به همین قسمت یعنی مجلد آن درباره ی تاریخ مغول است که برای غازان نگاشته شده، که از تاریخ اقوام ترک و مغول و اجداد چنگیز خان آغاز می شود و به وفات غازان بن ارغون در سال ۷۰۳ ختم می گردد.

کلید واژه ها: ایلخانان، غازان، امیر نوروز

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات

- ۱-۱- شرح و بیان مسئله پژوهشی و اهمیت آن ۱
- ۲-۱-اهداف ۳
- ۳-۱-فرضیه ها و پرسشها ۳
- ۴-۱-پیشینه تحقیق ۳
- ۵-۱-بررسی منابع و مآخذ ۴
- ۱-۵-۱-منابع دسته اول ۴
- ۱-۱-۵-۱-جامع التواریخ ۵
- ۱-۵-۱-۲-تاریخ و صاف ۵
- ۱-۵-۱-۳-نسائم الاسحار ۵
- ۱-۵-۱-۴-مجمع الانساب ۶
- ۱-۵-۱-۵-تاریخ گزیده ۶
- ۱-۵-۱-۶-تاریخ بناکتی ۶
- ۱-۵-۱-۷-تاریخ الجایتو ۷
- ۱-۵-۲-مطالعات تحقیقات جدید ۷
- ۱-۵-۲-۱-دین و دولت در عصر مغول ۷
- ۱-۵-۲-۲-تاریخ مغول در ایران ۷

فصل دوم: مقدماتی بر تاریخ مغول و ایلخانان تا برآمدن غازان

- ۱-۲-: مغولان و مغولستان ۸
- ۲-۲- چنگیز و جهانگشایی او ۹
- ۳-۲- جانشینان چنگیز تا برآمدن غازان ۱۷
- ۴-۲- شکل گیری حکومت ایلخانی از هلاکو تا غازان ۲۰

فصل سوم: احوال غازان پیش از رسیدن به سلطنت

۲۴	۱-۳- تولد و کودکی غازان
۲۸	۲-۳- قائم مقامی غازان در خراسان در زمان پدرش ارغون
۳۱	۳-۳- غازان در زمان گیخاتو و بایدو
۳۴	۴-۳- اسلام آوردن غازان و پایان کار بایدو

فصل چهارم: ایلخانی غازان خان و احوالات و اقدامات وی

۴۱	۱-۴- جلوس غازان بر سربر سلطنت و اولین مشکلات وی
۴۵	۲-۴- اصلاحات غازانی
۴۸	۱-۲-۴- اصلاحات اقتصادی
۵۱	۲-۲-۴- اصلاحات اجتماعی
۵۲	۳-۲-۴- اصلاحات قضایی
۵۳	۴-۲-۴- اصلاحات در زمینه نظامی
۵۴	۵-۲-۴- شهرسازی و امور عام المنفعه
۵۸	۱-۵-۲-۴- تبریز و شب غازانی
۶۰	۲-۵-۲-۴- عمران و آبادانی در عراق عرب
۶۱	۳-۵-۲-۴- اقدامات غازان در دیگر شهرهای ایران
۶۲	۳-۴- مصاف های غازان با مصریان و شامیان
۷۱	۴-۴- ذکر وفات غازان و برخی سیرتها و خصوصیات اخلاقی و علمی وی
۷۴	نتیجه گیری
۷۷	تصاویر
۹۵	نمودارها
۱۰۰	نقشه ها
۱۰۳	منابع و مأخذ

مقدمه:

ایلخانان در واقع جانشینان حکومت مغولان در ایران می باشد که زمامداری آنان از سال ۶۵۳ ه.ق با روی کار آمدن هولاکو بعد از انجام ماموریت های محوله از جانب خان مغول منگو قآن (سر کوبی اسماعیلیان قلمرو خوارزمشاهیان ،جنگ با ممالک مصر و تصرف بغداد و جنگ با خلافت عباسی) شروع و تا سال ۷۵۶ ه.ق ادامه می یابد .

هولاکو ابتدا به عنوان نماینده ی خان بزرگ در ایران حکومت می کرد اما بامرگ قوییلای قآن خود را از قید اطاعت رها کرد و حکومت ایلخان در ایران را پایه ریزی نمود که بزرگترین امپراطوری ایرانی در دوره ی اسلامی تا روی کار آمدن دولت صفویه به سال ۹۰۶ ه.ق بودند .

بعد مرگ هولاکو به ترتیب (اباقا ، احمد تکودار ، ارغون ، گیخاتو ،بایدو، غازان ،الجایتو و ابوسعید) در رأس این سلسله حکومت کردند که غازان به علت پاره ای از موارد از جمله اسلام آوردن و اصلاحات خویش در زمینه های اقتصادی ، اجتماعی ،قضایی و فرهنگی سرآمد و به عبارتی مهمترین ایلخان سلسله ی ایلخانان محسوب می شود و با جلوس وی استقلال سلطنت ایلخانی در ایران تکمیل گردید .

غازان از جمله شخصیتهایی است که اگر چه تاکنون در خصوص این شخصیت پژوهش هایی صورت گرفته است اما این آثار تاریخی تألیف شده در خصوص تاریخ مغول و ایلخانان هر کدام فصل جداگانه را به غازان و شخصیت و اقدامات او اختصاص داده اند.

پژوهش حاضر به بررسی شخصیت و نقش تاریخی غازان در دوره ایلخانی از زمان کودکی تا مرگ وی می پردازد .و در چهار فصل تنظیم گردیده است که به شرح زیر می باشد.

فصل اول که طرح اصلی تحقیق شامل سوالات ،فرضیه ها ، اهمیت موضوع وواژگان کلیدی می باشد و در پایان فصل به صورت گذرا به معرفی تعدادی از منابع و مأخذ مورد استفاده در این پژوهش ،با طبقه بندی از این منابع در موضوعات مختلف اعم از منابع دسته اول ، مطالعات و تحقیقات جدید و سپس ویژگی های اثر در این رابطه پرداخته شده است . در فصل دوم با عنوان مقدماتی بر تاریخ مغول و ایلخانان تا بر آمدن غازان به بررسی اوضاع مغولان در مغولستان و سپس احوال چنگیز و جانشینان وی پرداخته ایم.

در فصل سوم به بررسی احوال غازان پیش از رسیدن به سلطنت پرداخته ایم. در این فصل ابتدا به تولد کودکی غازان ،قائم مقامی وی در خراسان در زمان پدرش ،اوضاع غازان در زمان گیخاتو و بایدو در نهایت اسلام آوردن غازان مورد تبیین قرار گرفته است.

در فصل چهارم ایلخانی غازان و احوالات و اقدامات وی مورد تبیین و بررسی قرار گرفته است.

فصل اول:

کلیات

۱-۱- شرح و بیان مسئله پژوهشی و اهمیت آن

غازان خان از مهمترین پادشاهان ایران عصر ایلخانی است که به اعتقاد مورخان، عصر حکومت او دوران اوج قدرت حکومت ایلخانی بود.

غازان خان پسر بزرگ ارغون که به روایت رشیدالدین در ۲۹ ربیع الاول ۶۷۰ ه.ق در قصبه ی آبسکون دیده به جهان گشود از ۱۰ تا ۱۳ سالگی نزد پدر بزرگش اباقا خان که بسیار به او علاقمند بود، می زیست و از همان دوران کودکی تحت تعلیم آیین بودایی قرار گرفت، آیین بودا در تکوین شخصیت وی مؤثر افتاد به گونه ای که بعدها در عین مسلمان بودن دین بودایی خود را حفظ کرد. چرا که او از پنج سالگی همراه با بخشیان در بت خانه به سر می برد و معابد بودایی زیادی بر پاداشت. با به سلطنت رسیدن پدرش ارغون، غازان به حکومت خراسان رسید و وارد دنیای سیاست و مملکت داری شد. فرمانروایی خراسان در واقع تمرین زمامداری برای غازان بود چرا که خراسان از مهمترین ایالت‌های ایلخانان بود که توجه زیاد به آن می شد. اکثر پادشاهان ایلخانی دوران ولایتعهدی خود را در این ناحیه حکومت کردند. غازان در خراسان بود که به دعوت بایدو علیه گیخاتو شورید اما بایدو براویشدستی کرد و قبل از رسیدن غازان به پایتخت بر

تخت سلطنت جلوس و غازان را به خراسان باز پس فرستاد. اما غازان کانون مقاومت و مخالفتی علیه بایدو شکل داد و با کمک مشاور و همراه همیشگی خود امیر نوروز و اتحاد با صدر جهان توانست بر بایدو غلبه کند و بر تخت سلطنت ایلخانان تکیه زند. در واقع دوران حکومت او که دوران غلبه عنصر ایرانی است خط پایانی بود بر حاکمیت یاسای مغولی در ایران، غازان خان که با اسلام آوردن قبل از جلوس به تخت سلطنت حمایت اتباع مسلمان را جلب کرده بود بعد از اینکه به تخت سلطنت تکیه زد در راستای همین اندیشه آثار دین بودایی را در قلمرو ایلخانان محو کرد و قوانین سختی را بر اقلیتهای مذهبی وضع کرد. دین اسلام و حتی مذهب تشیع در عصر غازان رشد کرده و مساجد اسلامی باز سازی و احیا شد. از آن جا که استراتژی سیاست خارجی غازان خان گسترش قلمرو تا مدیترانه و سیادت در جهان اسلام بود او را بر آن داشت ابتدا به ترسیم اوضاع اقتصادی و سیاسی کشور خود بپردازد. بنابراین دست به اصلاحات جدی و همه جانبه در امور، اقتصادی، اجتماعی، قضایی، کشاورزی و... زد. این اقدامات او در زمینه امور داخلی که به اصلاحات غازانی معروف است نقش زیادی در تثبیت اوضاع اجتماعی کشور داشت به گونه ای که می توان از آن به عنوان بر جسته ترین اقدام غازان نام برد.

در بعد سیاست خارجی غازان که روابط او در چار چوب روابط با اروپا، ممالیک و الوسها قابل بررسی است. اما غازان در زمینه سیاست خارجی بر خلاف امور داخلی موفق نبود و با وجود تلاشهای زیاد در این زمینه نتوانست به اهداف راهبردی ایلخانان در سیاست خارجی که همان دسترسی به دریای مدیترانه و مصر بود جامه عمل بپوشاند. بدین روی این پایان نامه با توجه به جایگاه غازان در تاریخ ایلخانی بررسی زندگی غازان از تولد تا مرگ، با تکیه بر منابع موجود می پردازد و نقش و تأثیر شخصیت و تربیت فردی غازان را در شکل گیری شخصیت سیاسی او در تحولات تاریخ ایلخانی مورد بررسی قرار میدهد.

۱-۲-اهداف

- ۱- معرفی زمینه ها و شخصیت‌های ایرانی و مغولی مؤثر در تربیت غازان
- ۲- تبیین اقدامات و فعالیتهای غازان از قائم مقامی در خراسان تا جلوس بر تخت سلطنت
- ۳- تبیین رویکرد حاکم بر اصول کشور داری و مناسبت‌های خارجی ایران با دول همجوار در دوره سلطنت غازان

۱-۳-فرضیه ها و پرسشها

- ۱- افراد مرتبط با غازان چه تأثیری در پرورش شخصیت غازان داشته اند؟
- ۲- فعالیت ها و اقدامات غازان خان از قائم مقامی در خراسان تا جلوس بر تخت سلطنت کدامند؟
- ۳- چه عواملی در تحول الگوی کشور داری غازان و مناسبات او با دول همجوار مؤثر بوده اند؟
- ۴- ضرورت‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران، زمینه تغییر نگرش و سیاست غازان را فراهم کرد.
- ۵- اسلام آوردن غازان و دخالت دادن عنصر ایرانی در امور دیوانی دو عامل مؤثر در تغییر در نگرش کشور داری غازان بودند.

۱-۴- پیشنهاد تحقیق:

اگر چه در خصوص شخصیت غازان خان پژوهش‌هایی صورت گرفته است اما آثار تاریخی تألیف شده در خصوص تاریخ مغول و ایلخانان هر کدام فصل جداگانه ای را به غازان و شخصیت و اقدامات او اختصاص داده اند: تاریخ مغول: اثر عباس اقبال آشتیانی، دین و دولت در عصر مغول: اثر شیرین بیانی، از آنجا این آثارند که به بررسی تاریخ عصر ایلخانان پرداخته و به فراخور اثر چندین صفحه را به بررسی غازان خان، شخصیت و تحولات عصر او اختصاص داده اند اما تحلیلی جامع و کامل از غازان، ابعاد شخصیت و تحولات عصر او چندان ارائه نگردیده است. مسائل عصر ایلخانان منوچهر مرتضوی: این کتاب همانگونه که از اسم آن نیز هویدا است به مسائل مهم عصر ایلخانان، مانند مذهب، تاریخنگاری، روابط خارجی و... پرداخته است و در لوای این مسائل از تحولات عصر غازان نیز بحث شده است، اما این منابع بررسی جامع و کامل از غازان، ابعاد شخصیت و تحولات عصر او ارائه نداده اند. بدین روی با

توجه به اهمیت و جایگاه ویژه غازان در تاریخ و تحولات ایران دوره ایلخانی پژوهش مستقلی در باره او ضروری به نظر می‌رسد.

۱-۵- بررسی منابع و مأخذ:

تاریخ نویسی به اتفاق آراء محققان یکی از بزرگترین ویژگی‌های ادبی و فرهنگی عهد ایلخانان ایران محسوب می‌شود و در هیچ دوره‌ای از ادوار ادبی ایران فن تاریخ نویسی تا این حد پیشرفت نکرده و آثاری به عظمت و اهمیت کتاب‌های تاریخ روزگار ایلخانان به وجود نیامده است. این دوره در کوتاه‌ترین زمان عظیم‌ترین و مهم‌ترین آثار تاریخی را به عالم ادبیات تقدیم کرده است که از آن جمله چهار کتاب تاریخ جهانگشای جوینی، جامع التواریخ رشیدی، کتاب تجزیه الامصار و تزجیه الاعصار معروف به تاریخ و صاف و تاریخ گزیده حمداله مستوفی و بخصوص دو کتاب اول دارای اهمیت زیادی می‌باشند.

بنابر این در نقد و بررسی منابع مورد استفاده در این پایان‌نامه، با طبقه‌بندی این منابع در موضوعات مختلف اعم از منابع دسته اول، مطالعات و تحقیقات جدید به معرفی اثر و سپس ویژگی‌های هر اثر در این رابطه پرداخته شده است. و به ضعف و قوت آن و اینکه اثر او تا چه میزان جهت احاطه پژوهشگر به دوره مورد بحث یعنی عصر غازان کمک نموده می‌پردازد.

۱-۵-۱- منابع دست اول

عصر ایلخانان مغول به عصر رونق تاریخ نگاری شهرت دارد و به علت علاقه ایلخانان به گذشته خود کتابهای زیادی به نگارش در آمده است. با وجود آنکه در محدوده زمانی مورد نظر و حتی بعد از آن تواریخ عمومی و سلسله‌ای بسیاری نگاشته شده است که به غازان و شخصیت و تحولات عصر او اشاره داشته‌اند اما تواریخ عمومی و سلسله‌ای که در عصر ایلخانان نگاشته‌اند بدلیل نزدیکی مؤلف آن، به لحاظ زمانی به دوره مورد پژوهش دارای اهمیت و اعتبار بیشتری هستند. علاوه بر آثاری که در ذیل معرفی شده‌اند، سایر تواریخ سلسله‌ای و عمومی، مثل روضه الصفای میرخواند- تاریخ الجایتو القاشانی و حبیب السیر خواند می‌رو... نیز در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است.

۱-۵-۱-۱-جامع التواریخ

اثر گراندقدرخواجه رشید الدین فضل الله وزیر بزرگ ایلخانان است که شاید بتوان گفت جامع التواریخ جسورانه ترین و در عین حال عظیمترین طرحی است که در تاریخ نویسی مسلمین انجام گرفته است. جامع التواریخ یک کتاب تاریخ عمومی از خلقت بشر تا زمان نگارش آن می باشد. این کتاب به دستور و خواست غازان خان نوشته شد و به دستور الجایتو جلد های دیگر بر آن افزوده گردید. این کتاب در ۳ جلد تألیف یافته است - جلد اول در باب اجداد چنگیز و حکومت فرزندان او تا زمان غازان - جلد دوم در باب سلطنت الجایتو و تاریخ انبیاء و خلفاء و پادشاهان قدیمی ایران و جلد سوم آن در باب جغرافیای ممالک اسلامی که اکنون در دست نیست. از آنجا که مؤلف جامع التواریخ، خواجه رشید الدین از مقربان دربار غازان بوده است و خود از نزدیک شاهد بیشتر حوادث بوده است و با بزرگان و سران دربار ارتباط داشته است لذا مطالب او در باب غازان، تحولات و اصلاحات او می تواند متقن باشد.

۱-۵-۱-۲-تاریخ و صاف:

اثر شرف الدین عبد الله بن عزالدین فضل الله شیرازی ملقب به وصاف الحضرة است. و صاف به وسیله خواجه رشید الدین فضل الله به دربار غازان خان و الجایتو راه یافت. تاریخ و صاف در واقع شرحی بر وقایع تاریخی از ۷۲۸-۶۵۶ ه. ق، است و صاف در نگارش اثر خود که قسمتی از آن را به غازان و قسمتی دیگر را به الجایتو تقدیم کرد از آثار جوینی - خواجه رشید الدین و اسناد و مدارک دیوانی سود جسته است که شامل پنج بخش است و بخش سوم آن در ذکر تاریخ ایلخانان تا وفات غازان که به بررسی شخصیت و تحولات و اقدامات غازان خان پرداخته است.

۱-۵-۱-۳-نسائم الاسحار

نام مؤلف آن بدرستی معلوم نیست اما به احتمال زیاد مؤلف آن ناصر الدین منشی کرمانی می باشد. این کتاب که از شرح حال وزراء خلفای را شددین شروع و تا شرح حال تاج الدین علی شاه گیلانی ۷۲۴ ه. ق که وزیر ایلخانان مغول بود خاتمه می یابد. چون مؤلف مزبور در تاریخی نزدیک به پژوهش مورد نظر زیسته است و با بسیاری از بزرگان ایلخانی ارتباط داشته است و عصر مورد نظر را تجربه کرده، لذا کتاب وی برای پژوهش مورد نظر معتبر است. (بیات: ۱۳۷۷: ۲۱۶-۲۱۵).

۱-۵-۱-۴-مجمع الانساب

اثر ارزشمند محمد بن علی بن محمد بن شبانکاره ای از شعراء و نویسندگان قرن هشتم هجری است. شبانکاره ای در سال ۷۳۳ هـ. ق یعنی ۳ سال قبل از درگذشت سلطان ابوسعید بهادر خان شروع به تألیف کتاب مجمع الانساب کرد و در سال ۷۳۶ هـ. ق آن را به پایان رسانید. اما این کتاب قبل از آنکه توسط خواجه غیاث الدین وزیر به ابوسعید تقدیم شود ابوسعید درگذشت و با درگذشت خواجه غیاث الدین، کتاب مجمع الانساب در غارت ربع رشیدی از میان رفت. و شبانکاره ای یکبار دیگر آن را از روی حافظه خود نوشت (بیات: ۱۴۹: ۱۳۷۷). از آنجا که این کتاب در عصر ابوسعید نوشته شده است و به لحاظ زمانی به عصر غازان نزدیک است لذا اطلاعات مهمی در باب غازان و تحولات عصر او دارد.

۱-۵-۱-۵-تاریخ گزیده:

اثر حمدالله مستوفی در واقع خلاصه ای از تاریخ عمومی عالم از آغاز آفرینش تا دوارن وزارت خواجه غیاث الدین محمد رشیدی است که به نام این وزیر تألیف یافته است. اگر چه مطالب این کتاب تا حدودی از جامع التواریخ گرفته شده است اما این کتاب به دلیل نزدیکی مؤلف آن به عصر مورد پژوهش می تواند مورد استفاده قرار گیرد.

۱-۵-۱-۶-تاریخ بناکتی:

تاریخ بناکتی اثر ابوسلیمان داود بن ابوالفضل محمد بناکتی متخلص به فخر از شعرا و ادباء زمان غازان خان، الجایتو و ابو سعید است که در دستگاه غازان سمت ملک الشعرايي داشته است این کتاب در زمان ابو سعید و در سال ۷۱۷ هـ. ق تألیف یافته است، این کتاب مشتمل است بر تاریخ عمومی عالم از خلقت آدم تا جلوس ابوسعید خان. از آنجا که بناکتی از بزرگان و ادیبان مهم دربار غازان خان بوده است از شخص غازان خان و دیگر بزرگان درباری اطلاعاتی کسب کرده است و از نزدیک شاهد حوادث عصر غازان بوده است. لذا اطلاعاتی که در این کتاب وجود دارد در دیگر کتب منابع عصر مغول کمتر یافت می شود.

۱-۵-۱-۷- تاریخ الجایتو:

تاریخ الجایتو از ابوالقاسم عبدالله بن علی الکاشارنی می باشد از آنجایی که ابوالقاسم کاشارنی معاصر رشیدالدین وزیر و از همکاران او در تألیف جامع التواریخ بوده است بنابراین این کتاب کم حجم اما نافع یکی از منابع اصیل و مهم دوره ایلخانی به شمار می رود.

۱-۵-۲- مطالعات تحقیقات جدید:

با وجود آنکه در باب عصر ایلخانان مغول آثار زیادی خلق شده است و پژوهشگرانی همچون اشپولر - جی - آ. بویل - بیانی - منوچهر موتضوی... در این زمینه دست به تفحص و پژوهش زده اند. اما این پژوهشها به کل تاریخ ایلخانان پرداخته اند و فقط فصلی را به غازان و اقدامات او اختصاص داده اند که در اینجا به معرفی چند اثر بعنوان نمونه می پردازیم.

۱-۵-۲-۱- دین و دولت در عصر مغول

اثر مورخ و محقق تاریخ مغول شیرین بیانی است که در ۳ جلد به بررسی تاریخ عصر ایلخانان پرداخته است. جلد نخست آن در باب اجداد چنگیز و اوضاع مغولستان و سپس حمله به ایران و جلد دوم آن در باب ایلخانان مغول و جلد سوم آن در باب روابط خارجی ایلخانان مغول. در جلد دوم کتاب به بررسی عصر غازان و اصلاحات او و در جلد سوم این کتاب سیاست خارجی غازان خان مورد بررسی قرار گرفته است.

۱-۵-۲-۲- تاریخ مغول در ایران

اثر برتولد اشپولر مورخ آلمانی است که به همت محمود میرآفتاب ترجمه شده است. در این کتاب به مسائل مختلف تاریخ ایلخانان مانند مالیات شهرها - مسکوکات - نظام ایلاتی - وزارت - قضاوت - نظام زمین داری پرداخته شده است و در فصلی مجزائیز به امور سیاسی پرداخته است. همچنین اطلاعات و تحلیلهای از عصر ایلخانان مغول ارائه شده است بخصوص اصلاحات غازانی که در این کتاب نسبت به مسائل دیگر مفصل تر بحث شده است. (اشپولر: ۱۳: ۳-۱).

فصل دوم:

مقدمه ای بر تاریخ مغول و ایلخانان تا برآمدن غازان

۲-۱- مغولان و مغولستان:

دوره تسلط مغول بر آسیای شرقی و ایران و ممالک اسلامی تا مرزهای اروپا و به دنبال آن تشکیل و تأسیس دولت عظیم ایلخانی را بی هیچ شکمی باید یکی «از شگفت آورترین ادوار تاریخ جهان و ایران» و به تمام معنی «نقطه عطفی اساسی» در دوره اسلامی دانست. (مرتضوی: ۱۳۷۰: ۸)

تهاجم مغول به ایران از وقایع بسیار مهم تاریخ ایران است که نظیر آن را کمتر می توان یافت و به قول ابن اثیر «یک فاجعه جهانی» بود. (ابن اثیر: ۲۵۳۵: ۵)

مهاجمان مغول، از اجداد مغولان ساکن در سرزمین مغولستان بودند. (ج. ج، ساندرز: ۱۳۷۲: ۵۱) این سرزمین از شمال به جنگل های غیر قابل نفوذ سبیری، و از جنوب به صحرا منتهی می گردد. (مورگان: ۱۳۷۱: ۴۰).

مغولان در قرن های سیزدهم و چهاردهم میلادی، صاحب بزرگترین امپراطوری به هم پیوسته بودند که از کره تا میجارستان وسعت داشت و غیر از هند و جنوب شرقی آسیا، بیشتر وسعت این قاره و بخش اعظم اروپای شرقی را در بر می گرفت این امپراطوری متجاوز از یک قرن دوام یافت. امپراطوری مغول یکی از سلسله امپراطوریهای بزرگ

استپی و بلکه بزرگترین آنها بود. استپ مرتعی بدون درخت است که استعداد کشاورزی ندارد، اما شرایط استپ برای چرای گله‌ها و رمه‌ها و اسب مناسب است و معیشت این قوم نیز به گله‌ها و رمه‌ها وابسته بود (مورگان: ۱۳۷۲: ۷).
 ساندرز در مورد جایگاه مغولان آورده که، مغولان حقیقی و اصیل بدون شک از تایگا یا جنگل سبیری می‌باشند که «جایگاه حیوانات - خزه پوشی مانند خرس و کفتار و روباه و سنجاب بوده است.» (ج. ج: ساندرز: ۱۳۷۲: ۵۱). رنه گروسه نیز جایگاه واقعی مغولانی را که چنگیز خان در میان آنها به دنیا آمد در شمال شرقی مغولستان امروزی بین «اونون» و «کرولن»^۱ می‌داند. وی مغولان را از لحاظ زندگی و وضع معیشت در پایان قرن دوازدهم اینگونه طبقه‌بندی می‌نماید. چوپانان و رمه‌داران ساکن در مرغزاران و قبایل ماهیگیر و شکارچی که در جنگلها زندگی می‌کردند. (رنه گروسه: ۱۳۶۸: ۳۲۱-۳۱۷)

در قرن دوازدهم میلادی مغولان خالص و واقعی به چندین «الوس» تقسیم شده بودند. این قبایل گذشته از زد و خورد با همسایگان، با یکدیگر نیز غالباً در نبرد بودند. خانواده‌ای که چنگیزخان از آن بیرون آمد به قبیله «بورجیگین»^۱ ها «تعلق داشت و این قبیله نیز عشیره‌ای بود و چنگیزخان نیز از عشیره «قیات»^۱ ها بوده است. پس از پیروزی چنگیز نیز مغولان به دو دسته تقسیم شدند. آنهایی که متعلق به عشیره «قیات» بودند و آنهایی که جزو این عشیره نبودند (رنه گروسه: ۱۳۶۸: ۳۲۱-۳۱۷).

۲-۲- چنگیز و جهانگشایی او

چنگیز خان که نام اصلی او تموچین است در حدود سال ۱۱۵۲ م / ۵۴۹ هجری در مغولستان به دنیا آمد. پدر وی - یسوکای بهادر - رئیس قبیله قیات، یکی از قبایل مغول بود. (اقبال: ۱۳۸۰: ۱۵).
 در مورد تولد چنگیز روایت شده که:

نوزاد وقتی به دنیا آمد، در کف دست راست وی لخته خونی وجود داشت که مغولان این نشانه را به فال نیک گرفته و پدر و مادر وی را به پیشانی و بخت بلند وی نوید دادند. نام مادر وی هوثلون می‌باشد. چنگیز با دختری از خاندان انگیرات به نام بورتیه ازدواج کرد (ساندرز: ۱۳۷۲: ۵۴).

۱- اونون و کرولن، نام دو رود در شمال شرقی مغولستان می‌باشد.

پدر چنگیز او را به یاد یکی از رؤسای طوایفی که به دست خویش کشته بود تموچین نام نهاد. وی در حالی که فقط سیزده سال داشت، به جای پدرش بر مسند خانی قرار گرفت (سرپرسی سایکس: ۱۳۳۰: ۹۹).

یسوکا پدر تموچین در ایام ریاست خویش طوایف مغولی را که در همسایگی او بودند تحت اطاعت خویش درآورد و اینگونه اساس دولت بزرگ مغول به سرکردگی چنگیز را بنیان نهاد.

یسوکای پس از آنکه پسر خود را تحت حمایت و مراقبت قبیله اونگیرات قرار داد و بورته را از آن قبیله برای چنگیز به زنی گرفت به خانه خود رهسپار شد در راه بازگشت با گروهی از تاتارها روبرو شد و از آنان نوشیدنی خواست. تاتارهای کینه جو که او را دشمن دیرین خود می پنداشتند، او را مسموم نمودند وی هنگامی متوجه شد که دیگر دیر شده بود، با این حال از دوستی خواهش کرد که از پی تموچین برود. اما قبل از اینکه وی برگردد یسوکای رخت از جهان بریسته بود. تموچین نزد مردم خود برگشت ولی مغولها زیر بار ریاست پسر بچه ده ساله نرفتند و خاندان تایگوت هم که مدعی اشغال این منصب بود سر به طغیان برداشت، خانواده چند نفری او ناچار شدند تا برای امرار معاش به جنگلها پناه ببرند. هوثلون بیوه یسوکای ضمن به عهده گرفتن سرپرستی این خانواده کوچک، به زنده نگه داشتن شعله های انتقام در دل آنان دامن می زد (رجب زاده: ۱۳۸۴: ۳۲).

خانواده کوچک یسوکای با مشقت تمام، از طریق شکار و جمع آوری دانه های خوراکی به حیات ادامه می دادند، تایچوت ها که انتظار نداشتند تا خانواده ناتوان یسوکای با توجه به مشکلاتی که داشتند در جنگل زنده بمانند، برای مصون ماندن از کینه های پسر بزرگ خانواده «تموچین» به آنان یورش می آورند و تموچین به اسارت درآمد، اما وی از بند اسارت خلاصی یافت و توانست بار دیگر به خانواده اش پیوندد (ج. ج. ساندرز: ۱۳۷۲: ۵۷).

بعد از این قضیه به نزد «اونگ خان» رئیس قدرتمند قبایل کارائیت می رود که علاوه بر اینکه آندای (برادر خوانده) یسوکای بهادر محسوب می شد حکومت خویش را هم به پدر چنگیز مدیون بود. براساس سنن قبایل مغولستان کسانی که با همدیگر عهد آندایی می بستند وظیفه داشتند در صورت نیاز به کمک همدیگر بشتابند، اونگ خان بدین سبب و به خاطر ادای دین در قبال پسر متحد و وفادار پیشین خود به تموچین وعده مساعدت می دهد (مورگان: ۱۳۷۱: ۷۳).

کمی بعد از این اتحاد عده ای از افراد قبیله «مرکیت» به تموچین حمله ور شدند و زن او بورته به اسارت آنان درآمد. این حادثه سبب اوج گرفتن اقبال تموچین می شود، چرا که تموچین به نزد اونگ خان می رود و حمایت عملی او را برمی انگیزد و در این حین جاموقه نیز که همبازی ایام کودکی تموچین بود به دعوت او پاسخ مثبت می دهد.